

ОБРАЗ ВОЄННОЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ ШЛЯХЕТНИХ ЖІНОК РАНЬНОМОДЕРНОЇ УКРАЇНИ НА СТОРІНКАХ ЛІТОПІСУ ГРИГОРІЯ ГРАБЯНКИ

Олександр Кривоший

Прикметною тенденцією розвитку сучасних гуманітарних наук стає дослідження уявлень «маленьких людей», пересічних громадян [1, с. 184] про «картину світу», що їх оточувала в кон-

кретно-історичну епоху, відтворення образів¹ місцевостей, територій, подій і явищ, вивчення ставлення місцевих спільнот до природного і соціального середовища [2, с. 16], в якому живуть люди – носії певних, знакових для конкретної історичної епохи, культурних² традицій і звичаїв [3, с. 40]. Те, як особа і суспільство дивляться на проблему, окреслює межі цієї проблеми, а опис реальності учасниками та очевидцями подій впливає як на саму реальність [4, с. 220], так і на її сприймання та усвідомлення.

Реалізація цілого ряду взаємозв'язків, які склалися в ранньомодерному українському соціумі, не можлива без наявності жіночої складової. Проте її присутність в історії, а особливо у воєнній історії України, і досі залишається непомітною за проявами козацької (читай, чоловічої) ініціативи. Попри позірну дослідженість та хрестоматійність «Літопису Грабянки», існує низка аспектів, донині залишених на маргінесах наукових студій. Зокрема, це стосується і вивчення специфіки впливу військового чинника на побут та повсякденне життя шляхетних жінок України ранньомодерної доби.

Якщо погодитися з тим, що козацько-старшинські літописи найбільш повно й широко відображають уявлення козацтва другої половини XVII–початку XVIII ст. про світ і події в

¹ Під образом будемо розуміти елемент свідомості певного суб'єкта чи групи людей (індивідів) (у формі абстрактного поняття чи уявного зображення), пов'язаний з певною подією чи явищем, а також із знаком, словом чи групою слів і знаків, що позначають це явище чи подію мовою, зрозумілою даному об'єкту чи спільноті. Образ явища (а війна – це соціально-політичне явище, що виступає крайньою формою вирішення соціально-політичних економічних, ідеологічних, а також національних, релігійних, територіальних та інших протиріч між державами, народами, націями, класами і соціальними групами засобами воєнного насильства) – це не лише її соціально-політична характеристика, а й сукупність усіх асоціацій і емоцій, що виникають у людини при згадці про неї чи при її спогляданні. (Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови : уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. – С. 648).

² Під культурою надалі будемо розуміти не сукупність досягнень у розвитку духовного життя України XVI–XVIII ст., а світоглядну модель, характерну для даного соціуму, всю систему цінностей, виражену, втілену і символізовану в артефактах, людських учинках, загалом у повсякденному житті, і всю систему відносин, установлених між тогочасними людьми і світом. Ця вироблена тогочасним українським соціумом система, головним чином, і визначала те, як людина моделює світ і саму себе. (Див.: Кривоший О. Специфіка та межі присутності «жіночого» в культурному просторі Запорозжя. Військово-історичний аспект / О. Кривоший // Мандрівець. – 2011. – № 5. – С. 20–21.

ньому [2, с. 16], то створені гадяцьким полковником Григорієм Грабянкою в 1710 р. «Действия презельной брани...» має відобразити всі важливі для автора сторони життя і саме в тому ракурсі, як їх бачило козацтво (точніше, найбільш заможна й освічена його частина). Основна тема «Літопису Грабянки», щонайповніше висвітлена, – це, як відомо, події Національно-визвольної війни [5, с. 266]. За джерельною основою він є компіляцією з історичних творів XVI–XVIII ст. Їх перелік подано в авторській передмові до «Літопису»: головню це праці європейських істориків Кромера, Коховського, Бельського, Твардовського, Пуфендорфа і Гібнера, а також «Диариуша наших воинов, в обозе писаного, духовных и мирских летописцев, Синописис Гизеля...» [5, с. 267]. Таким чином, маємо перед собою узагальнений образ (відображення у свідомості групи індивідів), подій (воєнної повсякденності³ пересічних мешканців «українних» пограничних земель) Національно-визвольної війни. Під образом в даному разі будемо розуміти елемент свідомості Григорія Грабянки (у формі абстрактного поняття чи уявного зображення), пов'язаний з уявленнями козацтва другої половини XVII–початку XVIII ст. та ряду європейських істориків про світ і події в ньому (війни і збройні локальні конфлікти, що відбувалися в українських (руських) землях в означений період).

У літописі Григорія Грабянки воєнна повсякденність жінок постає як узвичаєний елемент життєдіяльності ранньомодерного українського соціуму: «всіляко (поляки. – О. К.) прагнули козаків погубити; виступили на Україну і простий люд почали притісняти *поборами та солдатськими постоями*, (тилова повсякденність) козаків знатних потаємно, а що найголовніших не криючись *викрадати та по різному в руки смерті віддавати*» (курсив мій. – О. К.) [6, с. 31] – (фронтowa повсякденність). У цитованому

³ Під воєнною повсякденністю автор розуміє весь комплекс повсякденно-побутових реалій людей (у даному контексті – жінок), у яких провідну (нормуючу і формуючу) роль відіграє «військовий фактор». До *воєнної повсякденності* автор відносить *фронтową повсякденність* – самі війни та збройні локальні конфлікти і *тилову повсякденність* – реалії, що війни та походи супроводжували, – розквартирування військ, ревізії, військові заготовки, військово-санітарну діяльність, забезпечення повсякденних потреб життєдіяльності військових угруповань і таке інше.

уривку йдеться про кризові для українських земель 30-ті рр. XVII ст., коли місцеве населення всіх станів опинилося в горнилі воєнних дій польського війська, з одного боку, і козацьких загонів – з другого. «Тоді Остап (козацький полковник. – О. К.) вдарив на місто (Нестеров на Поділлі); підпалив порохову вежу і взяв фортецю, а в місті всіх панів порубав і самому князю Четвертинському його раб з плечей голову зняв, – пише Григорій Грабянка. – *Із всього панства живою лишилася тільки княгиня Четвертинська, бо полковнику Остапу віддана була...*» [6, с. 45]. Йдеться про доволі розповсюджений серед козаків звичай. Полонянки, за словами польського історика кінця XIX ст. Й. Ролле, становили для козаків своєрідний «капітал переможців, мали визначену ринкову вартість і відігравали, так би мовити, роль грошової одиниці» [7, с. 148]. Захоплених у полон жінок вони, як правило, продавали, обмінювали, робили своїми коханками, наложницями і навіть дружинами⁴. Потрапляючи у власність козаків-запорожців, полонянки, «часто прихилили до себе своїх суворих володарів і ставали їхніми дружинами...» [7, с. 149], «жонками невольними» або «кугленими жонками» [8, с. 44].

Серед козацьких дружин, як зазначає Й. Ролле, були «й шляхетні польки, єврейки, молдаванки, вірменки і навіть, іноді, татарки» [7, с. 148].

У фокусі уваги Григорія Грабянки, постійно перебувають реалії, що війну та військові походи супроводжували (тилова повсякденність шляхетних жінок): розквартирування військ, ревізії, забезпечення повсякденних потреб життєдіяльності як окремих воїнів, так і цілих військових угруповань і таке інше. Так описуючи переможні бої козаків проти польського війська, історик зауважує, що «...були розбиті і полки львівської, перемишльської, санецької шляхти. *Спровадивши їх на війну, бідні жінки їхні так більше ніколи їх не побачили. Після цієї битви у Польщі *вдів та сиріт стало без ліку...**» [6, с. 60]. Отже, зростала і кількість

⁴ Одруження з викраденими, купленими та полоненими жінками Литовські Статуту розглядали як норму життєустрою литовсько-польсько-руського пограничного соціуму. Коли це було необхідно, Статуту «вирізняли» соціальний статус заміжніх жінок-простодіток, уживаючи спеціальні терміни «жонка», «жонка невольная» (Р. XI, ст. 3, 9 і 12; Р. XII, ст. 6, 1 Литовського Статуту) та «кугленая жонка» (Р. XI, ст. 5, 1 ЛС).

жінок, які самостійно або з синами, сидючи на «вдовиному столці», управляли замочками, замками, князівськими військовими почтами (загонами), козацькими і татарськими корогами (загонами найманців). У першому переписі війська Великого князівства Литовського 1528 р., що має назву «Ухвала на великом сойме Виленском, в року 1528, м(е)с(е)ца мая 1 дня, учиненая з стороны оборони земское, колко хто с Панов-Рад, врядников и всих обывателей Великого княз(ства) Лит(о)вского з ыменей своих ку службе военной коней ставити маеть» [9, кн. 523, арк. 8] *«почоть панеивдов воеводиных, старостиних»* займав третю за значимістю позицію після почту «Панов-Рад их милости и врядников таже дворян господарских и некоторое шляхты значнейшее» та «почета княжецькаго» [10, с. 26].

Уявлення Григорія Грабянки про досвід безпосередньої участі шляхтянок у козацьких війнах та збройних локальних конфліктах (фронтowa повсякденність) дещо не збігаються з уявленнями про фронтovu повсякденність жінок шляхетного стану іншого козацького літописця – Самійла Величка. Змальовуючи насичене військовими практиками повсякденного життя ранньомодерного українського соціуму, той на тлі мішанини з політики, крові й пожеж зобразив ряд сценаріїв участі шляхетних жінок у військових змаганнях українського козацтва. Описуючи бій козацького підрозділу під Заславлем, Самійло Величко наголосив на участі в ньому принаймні двох жінок – сестри полковника Донця «чарівниці» Солохи та «її товаришки» [11, с. 329]. В іншому місці автор літопису розповів про мужність та військово-адміністративні практики Катерини Лупул – теці Тимоша Хмельницького⁵, яка після його передчасної смерті фактично керувала обороною міста Сучави [11, с. 122].

⁵ За переказами, домна Катерина, аби зупинити відступ козаків, пропонувала козацькому полковнику Миколі Федоровичу стати чоловіком шойно овдовілої вагітної домни Розанди. Після переговорів, які велися під патронатом домни Катерини, Сучавський замок був відданий обложеними нападникам на умовах, що «ніяких схованок і скарбів старого волоського господаря поляки не займатимуть, а господареві з єдиним її сином та дворнею дається воля, і вона може вийти зі своїми скарбами з Сочави і жигти де забажає». Крім переліченого, поляки лишили при господареві у Сучаві, ще й десять гармат. (Див.: Величко С. В. Літопис. Т. 1.; пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1991. – С. 329).

Спираючись на наведені вище уривки, доходимо висновку, що поза увагою істориків опинився цілий шар повсякденного життя людей, мешканців «окраїнного» пограниччя в умовах воєн та збройних локальних конфліктів другої половини XVII ст. Розгляд «Літопису Грабянки» та інших козацьких літописців під кутом зору наявності жіночої складової відкриває цілу недосліджену «планету» під назвою «Історія повсякденного життя жінок України ранньомодерної доби», або іншими словами – «Історія воєнної повсякденності жінок ранньомодерної України» в її теоретичному розмаїтті та соціокультурних практиках.

Література

1. Колесник І. І. «Повернення до речей» як перспектива історичних досліджень / І. І. Колесник // Український історичний журнал. – 2012. – № 3. – С. 183–198.
2. Ваврик С. В. Образ України в козацько-старшинських літописах / С. В. Ваврик // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2007. – Вип. XXI. – 560 с.
3. Кривошій О. П. «Жіноче» в культурному просторі Запорожжя. Межі присутності / Кривошій О. П. // Пам'ять століть. – 2011. – № 5–6. – С. 39–52.
4. Фуко М. Слова и вещи: Археология гуманитарных наук / М. Фуко. – С.Пб., 1994.
5. Історія українського козацтва: нариси у 2 т.; редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – 724 с.
6. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки; пер. із староукраїнської. – К.: Товариство «Знання» України, 1992. – 192 с.
7. Д-р. Антоній І [Ролле Й. Й.] Жінки при Чигиринському дворі; публ. за ж. «Киевская старина». – 1994. – № 1–3. // Хроніка-2000. – 1994. – № 3–4. – С. 134–175.
8. Валиконите И. I Литовский Статут – один из важнейших источников истории положения женщин в Великом княжестве Литовском / И. Валиконите // Первый Литовский Статут 1529 г. Материалы Республиканской научной конференции 450 лет

- Первому Литовскому Статуту. Вильнюс 1979. – Вильнюс, 1982. – С. 38–46.
9. Російський Державний Архів Древніх Актів (далі РДАДА), фонд 389 «Литовская метрика», оп.1, часть 1.
 10. Перапіс войска Вялікага княства Літоускага 1528 года. Метрика Вялікага княства Літоускага. Кн. 523. Кн. Публічных спрау 1. ; под ред А. И. Гаркуша, М. Ф. Спиридонов, М. А. Вайтович. – Минск. : «Беларусская наука», 2003. – 444 с.
 11. Величко С. В. Літопис. Т. 1. ; пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука ; відп. ред. О. В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1991.